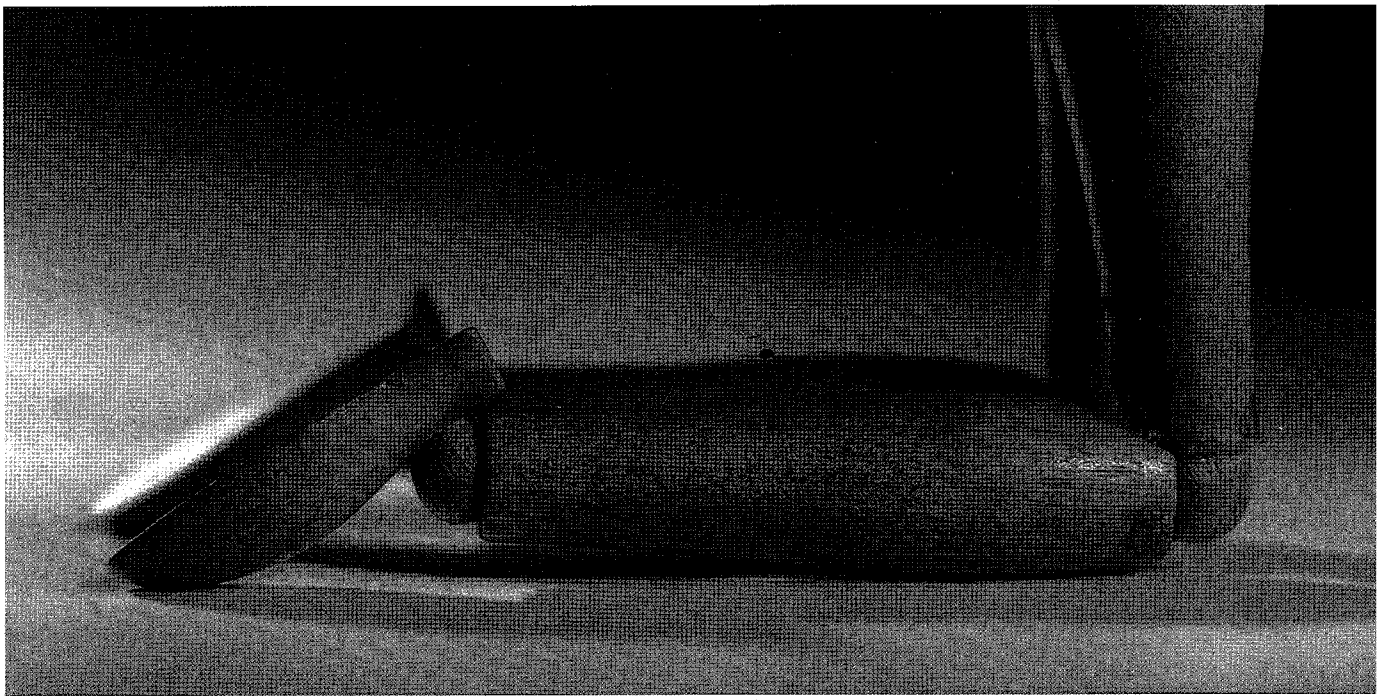
SANAT VE İNANÇ /2

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
Türk Sanat Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi

SANAT ve İNANÇ / 2

Yayınlayan | Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi adına Prof. Dr. Zeki Sönmez, *Müdür*

Bilim Kurulu | Prof. Dr. Semra Germaner, Prof. Dr. Zeynep İnankur, Prof. Dr. Gönül Cantay, Prof. Dr. Zeki Sönmez, Doç. Dr. Banu Mahir, Doç. Dr. Yaşar Çoruhlu, Yrd. Doç. Dr. Sinan Güler

Yayına Hazırlayanlar | Banu Mahir, Hâlenur Kâtipoğlu

Sanat ve İnanç / 1-2 Copyright © Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi. *Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.*

ISBN 975-7634-49-2

Birinci Basım – Şubat 2004
1000 adet basılmıştır.

Teknik Yapım | Canan Suner

Grafik Uygulama | Şeref Gencer

Dizgi ve Görsel Malzeme Hazırlık | Nurcan Yazıcı, A. Nihat Kundak, Gül Ahraz

Baskı | MSGSÜ Matbaası

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları No: 2.
Kod: MSGSÜ – TSTUAM – 004 / 01 – K1

MSGSÜ Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi
Çırağan Cad. Yalı Sok. No:2 Beşiktaş/İstanbul 34347
Tel. | 0212 236 69 36 / 145 Faks | 0212 261 11 21

TÜRKLERDE ÂHİRET İNANCININ MEZAR YAPI VE BEZEMELERİNE TESİRİ

Aziz Doğanay
Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Sanatları Tarihi Bölümü, İstanbul.

"Zamanı Tanrı yaşar, insan ölmek için türemiş" [1]

Kül Tigin

"Sana ruhtan soruyorlar; de ki: Ruh, Rabbimin emrindendir,
bu hususta size pek az bilgi verilmiştir."

el-İsrâ, 17/85.

"Zamanı Tanrı yaşar, insan ölmek için türemiş"

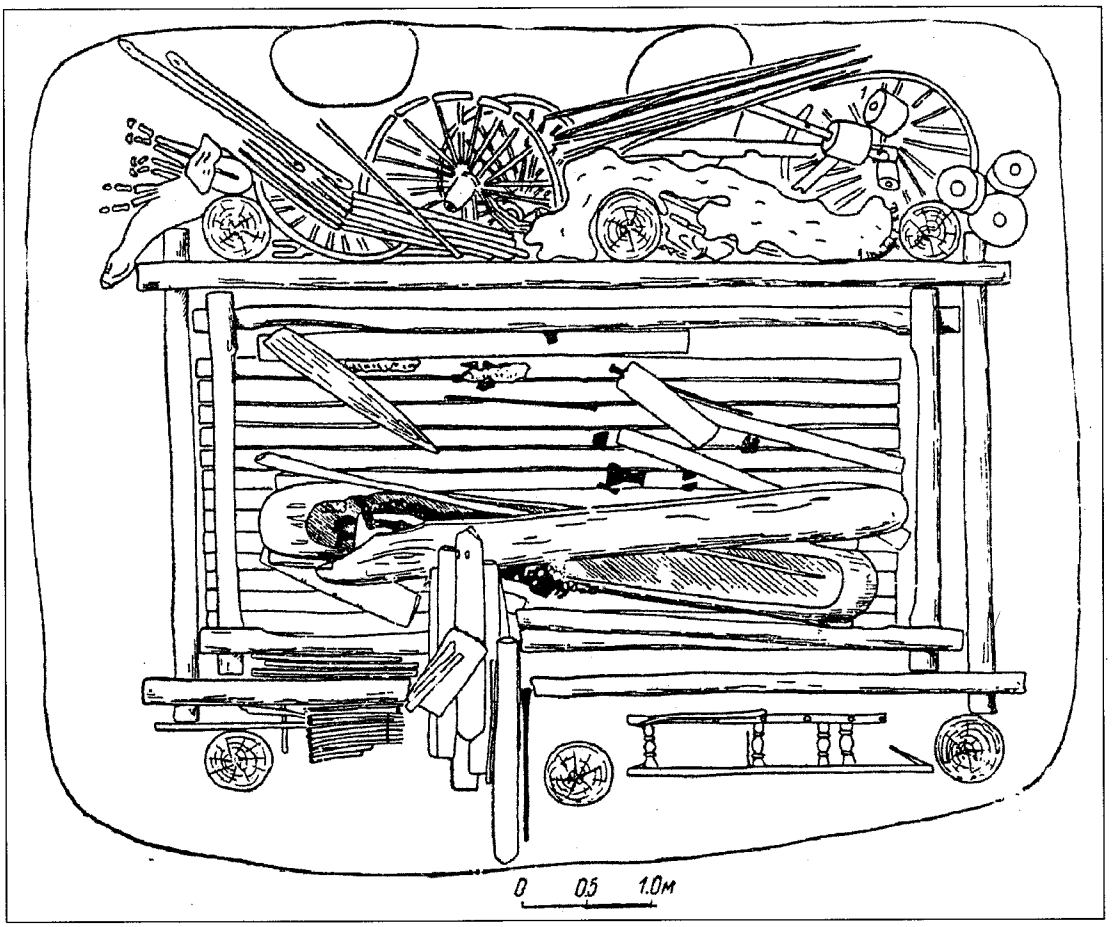
Kül Tigin

"Sana ruhtan soruyorlar; de ki: Ruh, Rabbimin emrindendir,
bu hususta size pek az bilgi verilmiştir."

el-İsrâ, 17/85.

Ruha giydirilmiş bedeniyle dünya sahnesindeki ömrünü tamamlayan her canlı, ruhun bedeni terk etmesiyle, geçici hayatı paylaştığı yakınlarından ayrılarak, ruhlar alemine göç etmek suretiyle ebedî hayata kavuşmuş olur. Bu ayrılışın doğurduğu duygularla, hayatta kalanlar, dünya hayatını terk eden kimse için, çeşitli tören ve ayinler tertip edip, onun bu dünyadaki hatıralarını yaşatmak ve öbür dünyada rahat etmesini sağlamak amacıyla birtakım işlemleri, tarih boyunca icra etmişlerdir.

Türklerin ölümden sonraki bir hayata inandıkları, gerek arkeolojik araştırma sonuçlarından, gerekse tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır,[2] fakat bu inancı taşıyan Türklerin ölümden sonraki hayat inancına dair iki ayrı yaklaşımları söz konusudur. Bazı araştırmacılar Türklerin, ölümden sonra bir hayat olduğuna inandıklarını, fakat mahşer gününü bilmediklerini söylerken, bazıları da insanların dünyada yaptıkları iyilik ve kötülüklerin hesabının sorulacağı bir hesap gününe inandıklarını söylemektedir.[3] Orhun abidelerinde geçen "*uçtu*" ifadesi, Kaşgarî'nin lügatinde "*uçmak*" (cennet) anlamında kullanılmıştır.[4] İslâm öncesinde, Türkler "*uçmak*" dedikleri cenneti gökyüzünde, "*tamuğ*" dedikleri cehennemi de yer altında tasavvur etmişlerdir. Bu tasavvura göre Türklerin, hesap gününe inandıkları fikri ortaya çıkmaktadır.[5] Âhiret inancı taşımayanlar ve Budizm tesiriyle reenkarnasyon inancına sahip olanların durumu ise farklı bir konudur.

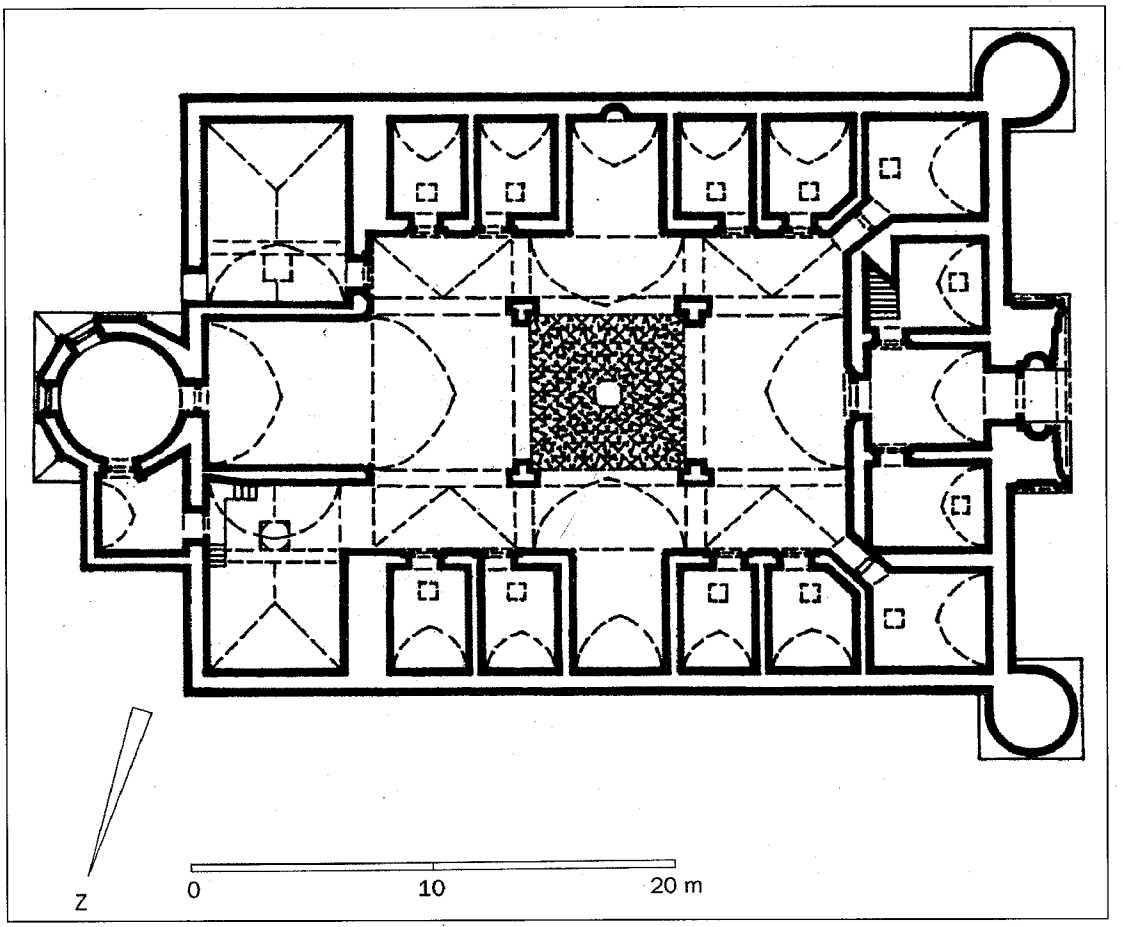

Resim: 1. Pazırık kurganlarından bir örnek (N. Diyarbekirli).

Bugüne kadar yapılan araştırmalar, eski Türklerin, ölülerini "*kurgan*" denilen mezarlara gömmeden evvel, "*bark*" dedikleri çadırlarda bir süre beklettikleri ve ilk tören yapıldıktan sonra, yılın muayyen bir vaktinde ölüyü ikinci bir törenle toprağa verdikleri gerçeğini ortaya koymuştur.[6]

M.Ö. üç bin yılı ötesine ait höyüklerde yapılan kazılarda bulunan cesetlerden, o dönemde ölülerin toprağa gömüldüklerini anlıyoruz.Erken devirlerde, mumyalama yöntemi ile gömme işlemine sıkça rastlanmaktadır.[7]Bazı Türk kavimlerinin, ölülerini gömmek yerine yüksek tepelere bıraktıkları ya da bir ağacın dalına astıkları, bazen de yakma yöntemine başvurdukları bir gerçektir.[8] Bunda çevre kültürlerinin tesiri söz konusu olabilir.

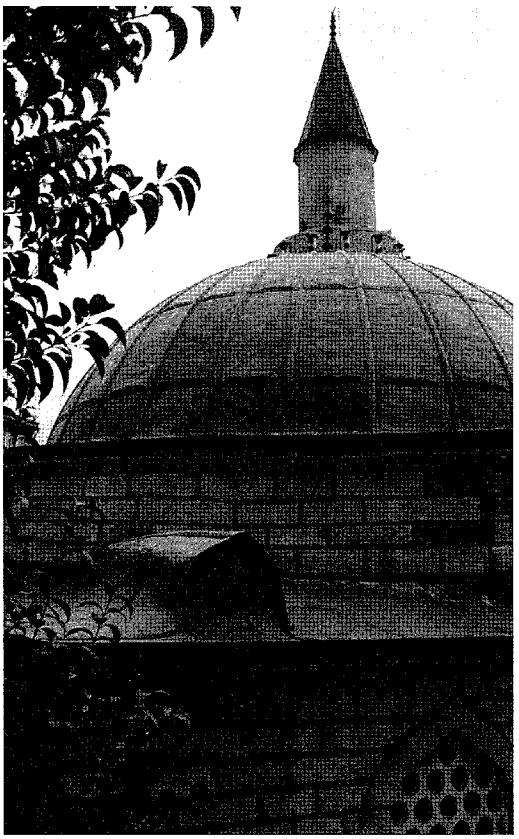
Türklerin ölülerini, yıkayıp temizledikten sonra, "*esük/eşük*" denilen kefene sararak, çoğunlukla cesetlerin başlarını doğuya çevirmek suretiyle defnettiklerini[9] ve öteki dünyada ihtiyaç duyacakları her türlü nesne ile birlikte gömdüklerini[10] Pazırık kurganlarında çıkan örneklerden öğrenmekteyiz. Kurganların mimarî yapısı ve iç tasarımlarının bir ev gibi düşünülmüş olması, hayatın devam ettiği tasavvuru bakımından dikkat çekicidir (Resim: 1).

Resim: 2. Erzurum Yakutiye Medresesi (G. Schneider).

Türkler, mezar üzerine kurulan yapının duvarları üzerine ölünün suretini, yapmış olduğu savaşları ve hayatına dair sahneleri resmederlerdi.[11] Ölen kişi bu savaşlarda bir düşman öldürmüş ise mezar üzerine bu düşmanı temsilen bir taş (*balbal*) dikerlerdi. Bu davranışın sebebi, balbalı dikilen bu düşmanın, öteki dünyada kendisini öldürmüş olan kahramana hizmet edeceği inancından kaynaklanırdı.[12]

Altaylarda, şamanın göğe yükselme törenleri, ekseriyetle yüksek tepelerde ve bir ağaca çıkmak suretiyle tatbik edilirdi.[13] Ruhun tanrıya daha yakın olacağı düşünülerek ölülerin yüksek tepelere bırakılması ve ağaç dallarına asılması geleneği, Anadolu'da İslâmî kimliğe büründürülerek günümüze kadar yaşatılmıştır. Orta Asya'daki şaman veya kamların yerini Anadolu'da velîler almıştır. Bu bakımdan adları efsanelere karışmış olan velîlerin mezarları, ekseriyetle yüksek tepelerde ve büyük ağaçların altında yer almıştır. Bazı evliya mezarlarında dikkat çeken bir husus da, mezar ölçülerinin mübalâğalı tutulmuş olmasıdır. Meselâ, Seyyidgazi'deki Seyyid Battal Gazi'nin mezarı 6 metre uzunluğundadır.[14] Bir kişinin birden fazla yerde makam kabirlerinin bulunması da aynı geleneğin devamı sayılabilir.[15] Mezarlık yerinin seçimi konusunda insanlar, velâyetine inandıkları kişilerin kabirlerinin yakınına gömülmeyi arzulamışlardır.[16] Hatta Osmanlılar zamanında İstanbul'da vefat eden bazı kimseler Kâbe ile arasında bir toprak

Resim: 3. İstanbul Kâtip Sinan Camii damındaki sanduka.
Resim: 4. Bursa Yeşil Türbe'nin mihrabı çini bezemeleri.

kesintisi olmadığından, "*Kâbe toprağı*"dır diye, Anadolu yakasına gömülmeyi tercih etmişlerdir.[17] İnsanların gözü önünde bulunarak, daha çok duaya mazhar olabilmek için, yol kenarına defnedilme arzusu bugün de geçerliliğini korumaktadır.

Evliyanın cesedinin çürümeyeceği inancı, cesedi çürümemiş olan kişilerin kabirlerine karşı alâkayı artırmıştır. Bugün hâlâ Anadolu'nun birçok yerinde cesetleri çürümediği için, bu kişilerin kutsallığına inanıldığından, türbelerine ayrı bir gözle bakılmakta, bu türbelerde yatan kişilerin rûhâniyetinden maddî ve manevî yardım umulmaktadır. Dinî bir kimliğe sahip olmasa bile, mumyalı olduğu için çürümeyen cesetlere de aynı ilgi gösterilmektedir. Böylece, ölümlerinden sonra, ziyaretçilerin ilgisini çekerek duadan mahrum olmamış olurlar.

Karahanlılar zamanında Türkler kitleler halinde din olarak İslâm'ı kabul etmeye başlayınca Türk inanç hayatında yeni bir dönem başlamıştır.

İslâm Peygamberi, tebliğin ilk yıllarında tevhid inancının yüreklerde iyice yer etmesi sağlanıncaya kadar mezar ziyaretlerini yasaklamış, daha sonra bu tehlike azalınca ölümden ibret alınması gerekçesiyle serbest bırakmıştır.[18] Bununla birlikte İslâm Peygamberi'nin abidevî mezar yapılarına hoş bakmadığı açık bir gerçektir.[19] Sanat tarihçilerimizin İslâm'daki mezar anlayışı hakkında sık sık söyledikleri "*En iyi mezar yok olan mezardır*" şeklindeki ifadeye katılmadığımızı belirtmek isteriz, zira Arapça bir

kelime olan 'mezar' ziyaret edilen yer demektir;[20] yok olan bir yer nasıl ziyaret edilebilir ki? İslâm dini, kabrin kendisine değil onun tabulaştırılmasına karşı çıkmıştır. Nitekim Hz. Aişe, Hz. Muhammed'in, peygamberlerinin kabirlerini mabet haline getiren kavimlere lanet ettiğini bildirerek "*Eğer bundan korkulmasaydı, Hz. Peygamber'in kabri, dışarıdan belli olacak şekilde yapılacaktı*" demiştir.[21] Mezarların gizlenmesi, İslâm dininin getirdiği bir uygulama olmayıp, Moğol geleneklerinde var olan bir hususdur. Kubilay ve Cengiz Han'ın kabirleri bu şekilde gizlenmiştir.[22] Bu husus Altaylarda, mezarlar kapatıldıktan sonra kabrin üzerinden at sürülerinin geçirilmesi ya da kabirlerin nehir yataklarına yapılması şeklinde kendini göstermiştir.[23] Kabrin gizlenmesi, definecilerden korunmak için düşünülmüş bir tedbir olsa gerektir; zira ölü, kıymetli eşyalarla birlikte gömüldüğünden böyle bir risk her zaman vardır. İslâm geleneğinde ölü, değerli eşyalarla birlikte gömülmediğinden kabrin gizlenmesine ihtiyaç kalmamıştır. Zaten böyle bir uygulamaya rastlanmamaktadır, bilâkis mezarlar çoğunlukla görünen yerlere yapılmıştır.

Erken Devir İslâm mimarisinde, Yunan asıllı annesi tarafından Halife Muntasır adına yaptırılan, Türk ve Yunan tesirinin açıkça görüldüğü Kubbetü's-Süleybiye dışında, abidevî çapta bir mezar yapısına rastlanmamaktadır. Bunun sebebi o zamanlarda abidevî mezar yapılmadığından değil, buna muhalif akımların tahribatına uğramış olmasındandır. Türklerin din olarak İslâm'ı benimsemeleriyle inanç dünyaları tamamen değişmiş olmasa da eski inançlar, yeni dinin prensipleriyle uyumlu hale getirilmek suretiyle büyük bir değişimin yaşandığı açıktır. Fakat 'Ata Kültü'ne sahip olan Türklerin, mezara verdikleri önemden dolayı, İslâm mezar yapılarına yeni bir bakış açısı kazandırdıkları muhakkaktır.

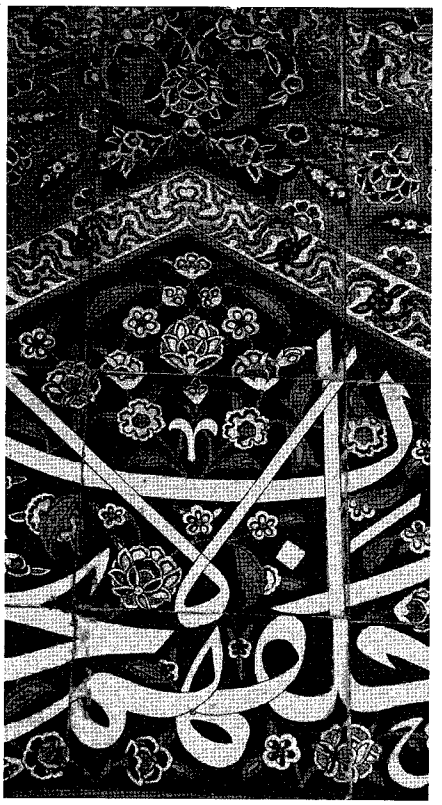
İslâm inanışına göre insan, dünyada işlediklerinin hesabını ahirette verecektir. Cezası varsa, çektikten sonra ebedî olarak yaşayacağı cennete gidecektir. Cennete gitmenin yolu, iman etmek ve iyi işler yapmaktan geçmektedir. İslâm peygamberinin "*İnsanoğlu vefat edince şu üç şeyden başka ameli sona erer: Devam eden sadaka (hayır), faydalanılan bilgi ve ona dua eden hayırlı evlat.*"[24] şeklindeki sözünden, insanların ölümden sonra da amel defterinin işlendiği anlaşılmaktadır. Bu inançtan hareketle insanlar, çeşitli şekillerde, kendilerinden sonra devam edecek hayırlı işler yapmaya yönelmiştir. Aynı gerekçeyle İslâm inançlarını benimseyen Türkler *sadaka-i câriye* denen, kendilerinin vefatından sonra da devam edecek olan kalıcı eserler ortaya koymuştur. Cami, medrese, şifâhâne gibi kamu istifadesine sunulan yapılar yapan ve bunların idamesi için vakıflar kuran hayır sahipleri, mezarlarını bu eserlerin yanına veya içine yaptırmak suretiyle hayırlarıyla beraber yaşamıştır. Vakıf şartnamesine, muayyen zamanlarda merhumun ruhuna ithaf edilmek üzere hatim ve dua edilmesini, muhtaç kimselere mübarek gün ve gecelerde ihsanlarda bulunulmasını da ekleyerek bu hayrı canlı ve kalıcı kılmaya çalışmıştır.[25] Bu hareketin altında, yapılan hayırlar vesilesiyle günahlardan arınma ve âhirette şefaate nail olma ümidi yatmaktadır. Bu tür yapıların en güzel örneklerini Kayseri Gevher Nesibe Hatun Şifâhânesi (1205) ile Huant Hatun Külliyesi (1238), Isparta (Atabey) Ertokuş Medresesi (1224), Erzurum Çifte Minareli Medrese (1275) ve Niğde Sungur Bey Camii'nde (1333), görmekteyiz. Erzurum Yakutiye

Medresesi'nde (1310) ise bu konu çok bariz bir şekilde vurgulanmıştır (Resim: 2). Bu yapının kitabesinde "*Bu medfenin yapılmasını (....) Cemaleddin Hoca Yakut Gâzânî emretti*" ibaresi yer almaktadır. Kitabede medresenin adı geçmezken türbenin adının öne çıkartılması, konunun ne derece önem taşıdığını vurgulaması bakımından dikkate şayandır.[26] Selçuklu sanatında buna benzer örneklere sıkça rastlamak mümkündür.[27] Osmanlı sanatında ise, türbeler birleşik yapı içerisinde bulunmaktan ziyade, külliyelerde müstakil olarak yerini almıştır. Bununla birlikte İstanbul Kâtip Sinan Camii'nde (1496) görüldüğü üzere, ölünün kubbeye defnedilmesi gibi ilginç hadiselerle karşılaşmak da mümkündür[28] (Resim: 3). Bu davranışın sebebi, yukarıda sözünü ettiğimiz, ölünün ağaç dallarına asılması veya yükseklere defnedilmesi geleneğinde aranmalıdır.

Eski çağlarda Türklerin kabirler üzerine tapınaklar yaptıklarını tarihî kaynaklardan öğreniyoruz.[29] İslâm Peygamberi kabirler üzerine mabet yapmayı şiddetle yasaklamıştır. Bu yasağa rağmen Selçuklu mezar yapılarında, mezar odasının üstüne ziyaret odası ya da mescit görevi üstlenen bir kat tahsis edilmiş, hatta devrin meşhur mutasavvıfları tarafından, kabir ziyaretleri teşvik edilerek buralarda dua edip namaz kılanların muratlarına erecekleri konusunda telkinlerde bulunulmuştur.[30] İslâm Peygamberi, mezarların mabet haline getirilmesini yasakladığına göre bu uygulamanın, İslâmî bir örften kaynaklanmayıp eski Türk inançlarına dayandığı açık bir gerçektir. Osmanlı sanatında kabirlerin üzerinde mescit bulundurma uygulaması, Erken Devir yapılarında devam etmekle birlikte mezar odasından vazgeçildiği gibi, mescit uygulamasından da tedrici olarak vazgeçildiği görülmektedir. Cami ve mescite has bir mimarî unsur olan mihrabın, Erken Devir Osmanlı mezar yapılarında görülmesine karşılık, Yükseliş ve Klâsik Devir yapılarında terkedilmiş olmasını, buna delil olarak gösterebiliriz. Yalnız, yapıdan mihrabın kalkmış olması, halkın alışkanlıklarından vazgeçmiş olması anlamına gelmez. Bugün bile, türbelerde namaz kılıp, ibadet etmenin fayda getireceği inancı ve alışkanlığı halk arasında yaygın bir şekilde devam etmektedir. Bu tür uygulamalar tarih içinde zaman zaman tepkilere yol açmış ve türbe aleyhtarı cereyanlar ortaya çıkmış olsa da, durum pek fazla değişmemiştir.[31]

İslâm'da defin meselesi, fıkıh kitaplarında genişçe yer almaktadır. Buna göre, kabri *lahid*[32] şeklinde yapmak tavsiye edilmiş, zarûret halinde, *şakk* şeklinde de yapılabileceği söylenmiştir. Bütün semavî dinlerde olduğu gibi, İslâm dininde de ölüyü kefenleyerek toprağa gömmek esastır. Ceset kabre, sağ yanı üzerine, yüzü kıbleye bakacak şekilde yatırılmaktadır. Bu şekilde bütün İslâm kabirleri belli bir merkeze yönelmiş olur. Bu "*Her can ölümü tadacaktır. Sonra bize döndürüleceksiniz.*"[33] Ayet-i Kerimesi'nin özüne uygun olarak, öldükten sonra Hakk'a yönelmeyi temsil etmektedir.

İslâmî inanışa göre insanın topraktan yaratıldığı ve tekrar aslına döneceği düşüncesiyle ölünün mumyalanmasına sıcak bakılmamış, Kuran-ı Kerim'de anlatılan bir hâdiseye dayanarak cesedin toprağa gömülmesi uygun görülmüştür.[34] Buna bağlı olarak da Türk mezar yapılarındaki *serdab* (cenazelik katı) zamanla ortadan kalkmıştır.[35] Bu uygulamayı vasiyet ederek hayata geçiren kişi Sultan II. Murad

Resim: 5. İstanbul Şehzade Mehmed Türbesi'nin çini bezemeleri.
Resim: 6. Kanuni Sultan Süleyman'ın cenaze merasimi tasvirinden ayrıntı (S. Saatçi).

olmuştur.[36] Sultan II. Murad, tertip etmiş olduğu vasiyetnamede teferruatlı bir açıklama yaparak türbesinin nasıl yapılacağını kendisi belirlemiştir. Sultan, bu vasiyetnamede sünnete uygun olarak toprağa gömülmesini, mezar odası yapılmamasını ve kabrin üzerine yağmur yağabilecek bir açıklık bırakılmasını istemiştir.[37] Sultan'ın bu isteği kendisinden sonra da kabul görmüş, bazı türbelerin üstü açık yapılmıştır. Üstü mermerle örtülü lahid şeklindeki kabirlerde de benzer bir açıklık bırakılarak, kabre yağmur düşmesi sağlanmıştır. Bu uygulama "*Müminin mezarının üzerine rüzgarların dokunması ve yağmurların akması günahına keffaret olur*"[38] inancına dayanmaktadır. Mezkur vasiyetnamede Sultan II. Murad ayrıca, kendisi öldükten sonra yapılması gereken dînî ve ananevî vazifeleri de ayrıntılı bir şekilde belirtmiştir. Vasiyetnâmenin hazırlanışında, İslâm dini esaslarına karşı duyulan hassasiyet, açık bir şekilde sezilmektedir. Bu vasiyetnâme, serdablı (*kriptalı*) Selçuklu tipi mezar yapılarından, Osmanlı tipi mezar mimarisine geçişi sağlayan önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır.[39]

Kuran-ı Kerim'de *"O gün münâfık erkekler ve münâfık kadınlar müminlere derler ki: -(Ne olur) bize bakın da nûrunuzdan alalım. Onlara: -Arkanıza dönün de nur arayın denilir. Aralarına kapalı bir sur çekilir ki, onun içinde rahmet, dış yönünde azab vardır."*[40] buyurulmaktadır. Bu düşünceden yola çıkılarak, sembolik de olsa, karanlık kabir yolculuğunu aydınlatmak için türbelerde sürekli kandil yakma geleneği doğmuş,

bunu temsilen kabir bezemelerinde kandil ve şamdan resimleri sık rastlanan süsleme motifleri arasına girmiştir[41] (Resim: 4). İslâm Peygamberi'nin bir hadisinde söylemiş olduğu *"(....) Şüphesiz kabir, cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur."*[42] sözleri de aynı düşünceyi ifade etmektedir. Kanunî Sultan Süleyman Türbesi'nin kuşak yazısında[43] da benzer ifadeler yer almaktadır.

Osmanlılarda büyük çaplı bazı mezar yapıları, cennet bahçesinden bir köşeyi tasvir eder gibi, nebâtî nakışlarla bezenmiş, böylece ölümün çağrıştırdığı soğuk ifadeye sıcak bir bakış açısı kazandırılmıştır. Bursa Çelebi Mehmed Türbesi ve İstanbul Şehzade Mehmed Türbesi buna örnek gösterilebilir (Resim: 5).

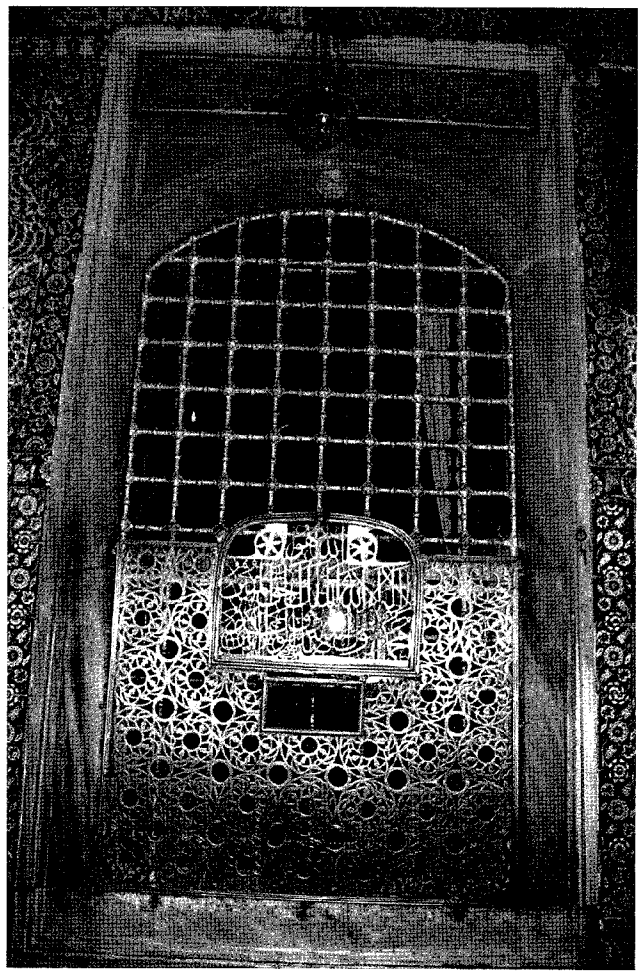
Cami mimarisinde mihrap, ekseriyetle kapıya benzer bir şekilde, birbirine müsavi bir gelişme göstermektedir. Mabetlerdeki taç kapı, dış dünyadan sıyrılıp ilâhî bir atmosfere geçişin sağlandığı geçidi temsil eder. İnsan bu kapıdan girdiğinde, bir süre için dünyevî duygulardan arınarak, yaratıcısıyla hasbıhâl etmek için o derunî havayı yakalamaya çalışır. Her ne kadar İslâm inançlarında Tanrı, mekandan münezzeh ise de mihrap, insanın maddî âlemden sıyrılarak manevî bir yolculuğa çıkacağı, ilâhî âleme açılan kapıyı temsil etmektedir. İşte kabirler de bunun gibi dünya güzergâhındaki yolculuğunu tamamlayan bir insanın, âhiret seferine çıkacağı bir geçit kapısı mesabesindedir.[44] Bu yüzden ruhlar âlemine yolculuğun başlangıcı sayılan kabirler, bu düşüncenin mahsulü olarak maksadına uygun bir şekilde tasarlanmıştır. Türbelerin kıble duvarındaki mihrap kalkmış, fakat mihrap nişi veya şekilleri taşlara, çinilere ve diğer zeminlere tezyînât olarak işlenmiştir.

Selçuklu türbe yapısı, şekil itibariyle eski Türk inanışlarında var olan ruhun semâya yükselişini tasvir eden bir görüntüye sahiptir. Yer altında bir odaya konan cesedin üstüne yapılan türbe gövdesi, örtü kısmında yukarıya doğru sivrilirken, göklere yükseliş fikrine işaret eder gibidir. Bu tasvirde mahrutî ya da ehramî çatının altındaki iç kubbe, gök katlarını temsil eder durumdadır. Selçuklu mezar yapılarında sık sık karşımıza çıkan çeşitli hayvan figürlerinin, âhiret inancıyla bir bağlantısı olup olmadığı hakkında, kesin bir kanaate sahip değiliz. Bu konuda araştırmalarımız devam etmektedir. Orta Asya Türk inançlarının izlerini taşıyan uygulamaların ayıklanmaya başladığı Erken Devir Osmanlı türbelerinde, çift kat örtü sistemi terkedilmiş olsa bile, Klâsik Devirde bu uygulamaya tekrar dönülmüş olması, şekil bakımından değişmiş olsa da eski geleneğin hâlâ devam ettiğini gösterir.

İslâm inanışlarında kişi, ahiret yolculuğuna ancak dünyada işlediği amellerle çıkar.[45] Bu yüzden insan, dünyaya geldiği zaman sarıldığı kundak misali bir kefene sarılarak geldiği yere gönderilir. Daha önceki devirlerde olduğu gibi, ölünün yanına hiçbir şey konmaz. Büyük bir ihtişam içinde olsa bile, toprak üstünde özel bir mahfaza içinde saklanmayıp toprağa gömülmüş olan sultanların tevazuu, bu durumu bize en güzel biçimde göstermektedir.

Halk arasında anlatıla gelen fakat kaynaklarla teyit edilemeyen bir hâdise, konumuz açısından oldukça ilginçtir: Kanunî Sultan Süleyman, yanında bulundurduğu çekmecesinin vefat ettiğinde naaşıyla birlikte gömülmesini istemiştir. İslâm inançlarına

göre kabre, kefenlenmiş cesetten başka hiçbir şey konulamayacağından bu husus âlimler arasında tartışma konusu olmuş, mezkûr sandık, açılınca kendi vermiş olduğu fetvaları gören Şeyhülislâm: "*Sen kendini kurtaracaksın; ya benim hâlim nice ola!*" deyip ağlamıştır. Devlet yönetimindeki icraatları sırasında yapmış olabileceği hatalardan dolayı, kendisinin mes'ul tutulmaması için, şeyhülislâmdan almış olduğu fetvaları yanında götürmek suretiyle kendisine dayanak ve şahit göstermek istemesi, Sultan'ın hesap gününe gösterdiği hassasiyeti sergilemektedir. A. Süheyl Ünver bu olayın doğruluğu konusunda ihtiyatlı davranarak, bunun bir efsane olabileceğini söylüyorsa da[46] Kanunî'nin cenaze merasimini tasvir eden bir minyatürde (*Tarih-i Sultan Süleyman*, vr. 115b) cenaze alayının önünde, başında küçük bir sandık taşıyan figürün, bahsi geçen fetvaları taşımakta olduğunu düşünüyoruz (Resim: 6). Bazı araştırmacılar bu sandıkta, *Sancàk-ı Şerif* ve *Hırka-i Şerif* gibi bazı mukaddes emanetlerin taşınıyor olabileceği kanaatini dile getirmişlerdir.[47] Ancak, teşrifâta çok önem verildiği görülen, diğer sultanların cenaze merasimlerinin tasvirlerinde, böyle bir sandığın bulunmayışı bu ihtimali zayıf kılmaktadır. Efsane bile olsa, böyle bir efsanenin doğuşu konuya duyulan alâkayı göstermektedir.

Resim: 7. İstanbul Eyyûb el-Ensârî Türbesi muvacehe penceresi.

Kutsiyetine ya da şahitliğine inanılan bazı litürjik eşyanın türbelerde bulundurulması, âhirette bu eşyaların kendilerine yardımcı olacağı inancından kaynaklanmaktadır. Ölünün üstüne Kâbe örtüsü örtmek de böyle bir inanışın eseridir. Yavuz Sultan Selim Türbesi'nde, Sultan'ın hocasının atının ayağından sıçrayan çamur izini taşıyan kaftanın saklanmasının altında, ilme gösterilen saygı alâmeti olarak bu kaftanın âhirette merhuma şahitlik edeceği inancı yatmaktadır. Kanunî Türbesi'ndeki Hacerü'l-Esved parçası da aynı açıdan değerlendirilebilir.

Defin gelenekleri çağ, din ve bölge özelliklerine göre çeşitlilik arz etmektedir.[48] İslâmî defin geleneğinde ceset, kabre boylu boyunca uzatılarak konur. Ufkî satıhta

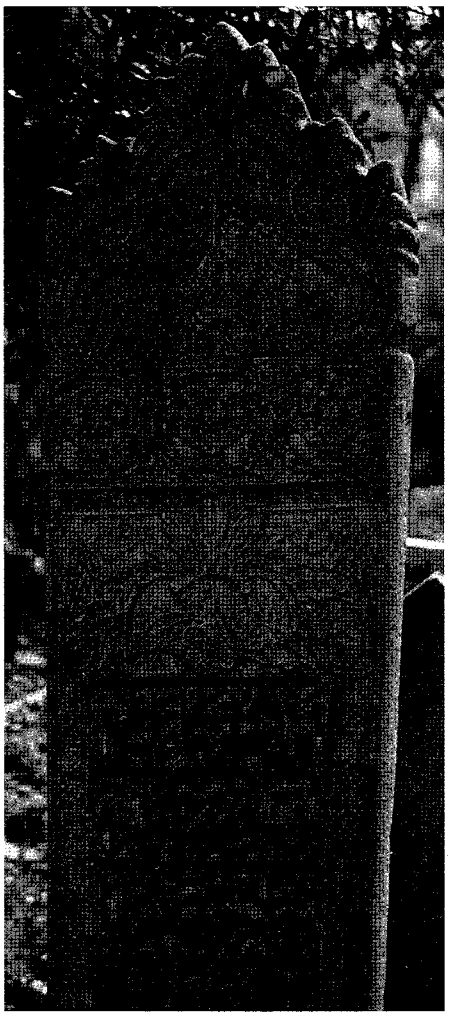
Resim: 8. Rifaî sikkeli mezar taşı (Süleymaniye Haziresi).
Resim: 9. İstanbul Fâtıma Hanım Sultan türbesi'nden 'çark-ı felek' örneği.

yatan ölünün baş ve ayak ucuna dikilen mezar taşları, dik duruşlarıyla, tekrar dirilişin yaşanacağı kıyamı temsil eden birer şâhidedirler. Şekil itibariyle 'elif' harfi ya da 'bir' rakamı gibi duran şâhideler, vahdet inancının veciz birer ifadesidirler. Kabirlere dikilen servi ağaçları ve kabir taşlarına işlenen servi motifleri de aynı düşüncenin mahsulüdür. Diğer yandan servi gölgesi ölüyü, servi ağacı ise dirilişi temsil etmektedir.

Osmanlı mezar yapılarında mimarî bir unsur olarak gelişen, hacet pencereleri, türbeye vakfedilen mallardan muhtaçlara yapılan yardımların yanı sıra, insanların dünyevî ve uhrevî dileklerini dile getirdikleri bir yer olarak önem taşımaktadır. Bilhassa velâyetine güvenilen insanların, bu dileklerin gerçekleşmesine vesile kılınmak istendiği yer olması bakımından hacet (muvacehe) pencereleri, Türk inanç hayatında önemli bir yer tutmaktadır (Resim: 7).

Kabirler üzerine hayvanların içmesi için bir su haznesinin yapılmış olması, halkın çok ziyaret ettiği bazı kabir taşlarının üzerine, muhtaç olanların alması için madenî paraların konulabileceği ölçüde, (sadaka taşlarında olduğu gibi) küçük bir çukurun açılması, yukarıda işaret ettiğimiz *sadaka-i câriye* fikrinin bir tezahürüdür. Bu iyiliğin yapılması, ölen kişinin ruhunun ferahlamasına vesile olacağı gibi, içtimaî bir yardımlaşmanın sağlanması bakımından da önemli bir inceliktir. Kabir üzerine ağaç dikmek de aynı kabilden bir sadaka sayılır. Mezar üstüne ağaç dikmenin, kabir azabını hafifleteceğini bildiren Hadis-i şerifler bu hususta etkili olmuştur.[49] Kabirler üzerine

resmedilen nebâtî nakışlar, cennet bahçelerini temsil etmekle beraber, bazı çiçekler, hususî manalar ihtiva etmektedirler. İslâmî remiz dilinde gülün Hz. Peygamber'i temsil ettiği bilinmektedir. Lâlenin ise ebced hesabıyla Lafzatullah'a tekabül etmesi bu çiçeklerin Türk bezemelerinde sıkça kullanılmasına vesile olmuştur. Bazı mezar taşı serpuşlarına takılan çiçekler, orada medfun olan kişinin bağlı bulunduğu tarikatı temsil etmektedir. Diğer bir husus da, ölen kişinin bağlı olduğu tarikatın alâmeti olan sikkelerin taş üzerine resmedilmiş olmasıdır. Böylece, dünyadaki mürşidin, âhirette de muhiplerine yol göstereceği inancı yansıtılmaktadır (Resim: 8).

Resim: 10. Meyve tasvirli mezar taşı (Karacaahmet Mezarlığı).

Mezar bezemelerini teşkil eden diğer bir tezyinî unsur, ibret ve nasihat sözleri içeren yazılardır. Bunlar "*Dün ben senin gibi idim, yarın sen de benim gibi olacaksın*"[50] şeklindeki ifadelerle insana âhireti hatırlatarak iyilik yapmalarını tembih etmektedirler. Böylece kabir ziyaretinin en önemli maksatlarından birisi olan âhireti hatırlatma, müşahhas bir biçimde gerçekleşmiş olur.[51] Ayrıca kabir ziyaretiyle bir yandan ruhlara ferahlık ve yüce duygulara bereket sağlanırken, diğer yandan okunan dualarla ölülere ziyafette bulunulmuş olacağı kabul edilmiştir.[52] İslâm'da prensip olarak insan ile Allah arasına kimse giremez, fakat, insanların bağışlanması için dua edildiğinde, bu duaların kabul görebileceği Allah tarafından bildirildiğinden, mezar yazıları çoğunlukla dualar ve ziyaretçilerin duasını isteyen cümlelerle tertip edilmiştir.[53]

Kabir taşlarında görülen, insanın ölümden sonra tekrar dirileceğine dair en ilginç ifadelerden birisi de, vefat eden kişi için "*öldü*" denmeyip kişinin âhiret yolculuğuna çıkmış olduğunun vurgulanmasıdır. Bu Orhun abidelerinden beri devam edegelen bir an'anedir.[54] Mezar taşlarına tamamı aksetmemiş olsa da, Osmanlı biyografi kitaplarında, adı geçen şahıslar hakkında "*öldü*" dememek için yüzlerce çeşit ifade kullanılmıştır.[55]

Dünyada tamamlanamayıp, ölümle yarıda kalan ümitlerin âhirette tamamlanması dileğiyle yazılan bazı ağıtların yanı sıra, Kanunî Sultan Süleyman'ın, şehzadesi Mehmed için yaptırmış olduğu türbede olduğu gibi, sandukanın üzerine bir taht yapılması, dikkat çeken uygulamalardandır.

Kabir bezemelerinde sıkça karşılaştığımız hançer motifinin, eski Türk inançlarındaki demir kültü ile ilgili olduğu düşünülebilir.[56] *Kur'ân-ı Kerim*'de demir adına bir surenin bulunmuş olması da demirle ilgili inaçlar bakımından etkili olduğu söylenebilir.[57] Hançerin dünyada tamamlanamamış arzulara ve yarıda kesilen ömre işaret ettiği de söylenmektedir. Yine kabir bezemelerinde görülen çark-ı felek motifleri, hayatın sürekliliğini ve bir hayatın bitip diğerinin başlayacağını veciz bir şekilde bize anlatan en güzel işaretlerdir (Resim: 9).

Geç devir Osmanlı kabir bezemelerinde sıkça rastladığımız meyve ağaçları ve meyve dolu tabaklar, cennet nimetlerini hatırlatması bakımından, dikkati en çok çeken tezyînî unsurlardır. Bazı araştırmacılarımız bu meyve kâselerinin menşeini, İslâm öncesi devirlerde, kabirlere konan saçı, adak ve sunmalara dayandırmaktadırlar.[58] Ancak, bu tür bezemelerin yüzyıllarca kabir tezyînâtında görülmeyip, 18. asrın ikinci yarısından itibaren yaygın bir şekilde kullanılmış olması, izah edilebilmiş değildir. Bu bezemeler teknik bakımdan Avrupa tesiriyle sanatımızda revaç bulmuş bir modanın ürünü gibi görünmektedir (Resim: 10).

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Türkler eski çağlardan beri ölümden sonraki bir hayata inanmış ve bu inançlarını da kabir yapı ve bezemelerine çeşitli şekillerde aksettirmişlerdir. Zaman içinde değişen inançlar, defin gelenekleri, mezar yapı ve bezemelerine çeşitli şekillerde tesir etmiştir. Erken devirlerde kişi, öteki dünyada ihtiyaç duyacağı şeylerle birlikte gömülürken, İslâm sonrasında, bu ihtiyaçların bu dünyada iyi şeyler yapılarak kazanılacağı düşüncesinden hareketle, sadaka-i câriyeler yapılarak Allah'a yakınlaşma yolu aranmıştır. Hayır sahipleri türbelerini, yaptırmış oldukları hayrâtın yanına kondurmak suretiyle, hatıralarını yaşatmak istemişlerdir. Kabirler, âhireti hatırlatıcı söz ve sembollerle bezenerek, hem ölüme sıcak bir çehre kazandırılmak istenmiş hem de insanlar iyiliğe teşvik edilerek kaçınılmaz sonun ebedî bir mutluluğa dönüşmesi hedeflenmiştir.

NOTLAR

[1] Muharrem Ergin, ***Orhun Abideleri***, İstanbul, 1988, s. 30.

[2] Hakkı Önkal, ***Anadolu Selçuklu Türbeleri***, Ankara, 1996, s. 3.

[3] Ünver Günay-Harun Güngör, ***Türk Din Tarihi***, İstanbul, 1998, s. 86.

[4] Jean-Paul Roux, ***Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*** (çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul, 1999, s. 158.

[5] Günay-Güngör, ***a.g.e.***, s. 85.

[6] Bahaeddin Ögel, ***Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları***, İstanbul, 1988, s. 758; Yaşar Çoruhlu, "Kurgan ve Çadır (Yurt)'dan Kümbet ve Türbeye Geçiş", ***Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu 18-20 Aralık 1998, İstanbul***, 1999, s. 47; Turgay Yazar, "Çadır-Bark-Türbe", ***Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu 18-20 Aralık 1998***, İstanbul, 1999, s. 419-420.

[7] Roux, ***a.g.e.***, s. 219.

[8] ***a.e.***, s. 220-226; Beşir Gözübenli, ***"Cenaze", İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi***, C. I, İstanbul, 1997, s. 194-195.

[9] Günay-Güngör, ***Türk Din Tarihi***, s. 94-95; Roux, ***a.g.e.***, s. 241.

[10] Nejat Diyarbekirli, ***Hun Sanatı***, İstanbul, 1972, s. 67; Roux, ***a.g.e.***, s. 293; Çoruhlu, "Kurgan ve Çadır (Yurt)'dan Kümbet ve Türbeye Geçiş", s. 49.

[11] Ergin, ***a.g.e.***, s. 31-32, 50.

[12] Roux, ***a.g.e.***, s. 166.

[13] Cemal Şener, ***Şamanizm***, İstanbul, 1996, s. 13; Şaman'ın Ülgen'e ulaşmada izlediği yol için bkz.: Yaşar Çoruhlu, ***Türk Mitolojisinin ABC'si***, İstanbul, 1999, s. 24, 61-71.

[14] Hans-Peter Laqueur, ***Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları***, (çev. Selahaddin Dilidüzgün), İstanbul, 1993, s. 54.

[15] Yunus Emre ve benzerleri gibi.

[16] Sultan II. Bayezid'in Eyüpsultan civarına gömülmek hususunda böyle bir isteğinin olduğu bilinmektedir fakat, bu istek yerine getirilmemiştir. İ. Aydın Yüksel, ***Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid, Yavuz Selim Devri***, V, İstanbul, 1969, s. 215.

[17] Laqueur, ***Hüve'l-Baki***, s. 74.

[18] "Sizleri kabir ziyaretinden men etmiştim; (bundan böyle) onları ziyaret ediniz." Müslim, Cenâiz, 106; Ebû Dâvud, Cenâiz, 77.

[19] M. Esat Dilaveroğlu, ***Dürretü'l-Fâhire fî Beyân-ı Ahkâmi'l-Cenazeti ve Seferi'l-Ahire, İstanbul***, 1978, s. 320-324.

[20] Arapça "ziyaret" kökünden ziyaret yeri, ziyaretgah manasına gelmektedir. Ferit Devellioğlu, ***Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat***, Ankara, 2000, s. 640.

[21] Buhârî, Enbiyâ, 50; Ayrıca bkz.: Hayreddin Karaman "***Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler", İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri***, I, Ankara, 1996, s. 9.

[22] Günay-Güngör, ***a.g.e.***, s. 93.

[23] Roux, ***a.g.e.***, s. 299.

[24] Müslim, Vasiyyet, 14.

[25] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "***Niğde'de Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi", Vakıflar Dergisi, II, İstanbul***, 1974, s. 59.

[26] Rahmi Hüseyin Ünal, ***Erzurum Yakutiye Medresesi***, Ankara, 1992, s. 55; Yazar, "Çadır-Bark-Türbe", s. 427.

[27] Hakkı Önkal, ***Anadolu Selçuklu Türbeleri***, Ankara, 1996, s. 379-437.

[28] Şevket Gürel, ***İstanbul Evliyaları ve Fetih Şehitleri***, İstanbul, 1988, s. 149-150.

[29] Roux, ***a.g.e.***, s.301; Yazar, "Çadır-Bark-Türbe", s. 422.

[30] Ahmed Eflâkî'nin kaydına göre, Mevlânâ: "*Dostlarımız türbemizi, uzak mesafelerden gözükmesi için yüksek yapsınlar. (.....) gelip türbemizi ziyaret eden ve namaz kılan bir kimsenin her dileğini yüce Tanrı yerine getirir ve kendi maksatlarına ulaştırır. Onun dine ve dünyaya ait istekleri hâsıl olur.*" buyurmuştur. Ahmet Eflâkî, ***Ariflerin Menkıbeleri / Manâkıb al-Arifîn***, I, (çev. Tahsin Yazıcı) İstanbul, 1973, s. 388.

[31] Nusret Çam, "Türk Mezar ve Türbelerinin Özellikleri ile İlgili Bazı Düşünceler", ***Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu 18-20 Aralık 1998***, İstanbul 1999, s. 68.

[32] Lahid: cesedin gömülmesi için kazılan çukurun kıble istikametine, ceset sığacak kadar bir girinti yapılarak cesedin bu oyuğa yerleştirilmesi şeklidir. Ceset gömülecek yerin, yer yarılarak tabut gibi bir çukurun açılması şekline şakk ya da darih denir. Günümüzde lahid kelimesi, araştırmacılar tarafından kabrin üst yapısı karşılığında kullanılmaktadır. Youssef Ragheb, "***İslam Hukukuna Göre Mezarın Yapısı", İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri***, I, Ankara, 1996, s. 17.

[33] el-Ankebut, 29/57.

[34] "*Derken Allah bir karga gönderdi, (karga) ona, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini göstermek için yeri eşeliyordu. 'Yazık bana şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini gömmekten aciz miyim?' dedi ve pişman olanlardan oldu.*" el-Mâide, 5/31.

[35] Türk mezar yapılarında cenazelik konusunda geniş bilgi için bkz.: Hakkı Önkal, "Türk Türbe Mimarisinde Cenazelik Katının Gelişmesi", ***Türk Kültürü***, s. 307, Ankara, 1988, s. 54-60.

[36] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan İkinci Murad'ın Vasiyetnamesi" ***Vakıflar Dergisi***, IV, Ankara, 1958, s. 1-12; Mithat Sertoğlu, ***Vakıflar Dergisi***, VIII, Ankara, 1969, s. 67-69.

[37] Vasiyetnâme, Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver, A Kısmı, No: 162/14'tedir.

38 Dilaveroğlu, ***Dürretü'l-Fâhire fî Beyân-ı Ahkâmi'l-Cenazeti ve Seferi'l-Ahire***, s. 322.

39 Aziz Doğanay, "Sultan II. Murad'ın Vasiyetnamesinin Mezar Mimarimize Te'siri", ***Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu 18-20 Aralık 1998***, İstanbul 1999, s. 99-109.

40 el-Hadid, 57/13.

41 Murat Çerkez, "Eyüpsultan Mezartaşlarında Kandil Motifleri", ***Tarihi Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler 28-30 Mayıs 1999***, 1998 İstanbul, s. 338-365.

42 Tirmîzî, Sıfatü'l-Kıyâme, 26.

43 "*Allah, inananların dostudur. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Kâfirlerin dostu da tağuttur. (O da) onları aydınlıktan karanlığa çıkarır. Onlar ateş halkıdır, orada ebedî kalacaklardır.*" el-Bakara, 2/257.

44 Tahir el-Mevlevi'nin şu beyti bu fikri destekler mahiyettedir:

"*İstemem nakl-i cenazemde çeleng ü ahenk*
Debdebeyle gidilir saha değildir makber
Orası medhalidir bârigeh-i Mevlâ'nın
Kapısından içeri acz ile girmek ister."

Hayreddin Karaman, ***Ebediyet Yolcusunu Uğurlarken***, Ankara, 1986, Sunuş'tan alınmıştır.

45 en-Necm, 53/39; el-İsra, 17/19.

46 A. Süheyl Ünver, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Son Avusturya Seferinde Hastalığı, Ölümü, Cenazesi ve Defni", ***Kanunî Armağanı***, Ankara, 1970, s. 306.

47 Zeynep Tarım Ertuğ, ***XVI. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Cülûs ve Cenaze Törenleri***, Ankara, 1999, s. 130.

48 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: M. Soysal, "Mezar", ***Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi***, II, İstanbul, 1997, s. 1212-1216.

49 "*Rasûlullah (sas) bir kabrin yanından geçerken 'Bunlar azab olunuyorlar; biri sidikten korunmazdı, diğeri de söz gezdirir, fesatlık ederdi'. buyurdu ve bir hurmanın yaş dalını alıp ikiye böldükten sonra iki mezarın üzerine dikti. Yanında bulunanlar -Ya Rasulallah! Neden böyle yaptınız? deyince O, -Umarım ki bu hurma dalları yaş kaldıkları müddet bunların azabı hafiflensin.*" Buhârî, Cenâiz, 82.

50 Sultan II. Bayezid Türbesi'nde bu tür yazıların en sık kullanılanları derlenerek ahşap pencere kanatlarına kabartma olarak yazılmıştır.

51 "*İbn Ömer Rasul-i Ekremden soruyor: İnsanların en akıllısı ve olgunu kimdir? -Ölümü en çok anan ve ona hazır bulunandır.*" Taberani'den rivayet edilmiştir. Karaman, ***Ebediyet Yolcusunu Uğurlarken***, s. 21.

52 Karaman, a.e., s. 60.

53 "*Kullarım sana beni sorarlarsa, bilsinler ki ben, şüphesiz onlara yakınım. Benden isteyenin, duâ ettiğinde duâsını kabul ederim. Artık onlar da davetimi kabul edip bana inansınlar ki doğru yolda yürüyenlerden olsunlar.*" el-Bakara, 2/186.

54 Ergin, ***a.g.e.***, s. 22, 24, 25, 31, 51.

55 Ölen kişinin hayattaki evsafına göre, bazen ebced hesabıyla tarih düşürülürken, bazen de bu evsafa uygun bir cümle ile ölüm haberi verilmektedir. Meselâ: Bir hattat için, "*Hatt-ı hayattan dest keşide oldu*" ifadesi kullanılırken, daha sade bir dille "*Can kuşu kafesten uçtu*", "*Hayat kandiline rüzgar uğradı*", "*Ecel şerbetini içti*", "*Pervaz-ı gülistan-ı cinan eyledi*" gibi ifadelerle meram anlatılmaya çalışılmıştır. Ölüm haberi bildiren bu tür ifadelerle ilgili bir çalışmamız devam etmektedir.

56 Hançerli kabir bezemeleri için bkz.: Tülin Çoruhlu, "Eyüp Sultan ve Çevresindeki Hazirelerde Bulunan Hançerli Lahitler ve Taş Sandukalar", ***Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler I***, İstanbul 1997, s. 43.

57 el-Hadîd/57.

58 Yaşar Çoruhlu, "Eyüp ve Çevresindeki Mezartaşlarında Görülen Kase İçinde Meyve Tasvirlerinin Sembolizmi", ***Tarihi Kültür ve Sanatıyla II. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler 8-10 Mayıs 1998***, İstanbul, 1998, s. 118; Laqueur, ***Hüve'l-Baki***, s. 130-133.